

Kultur og arkitektur i kristiansandsområdet på 1700-tallet

Jan Henrik Munksgaard

1700-tallet var en spennende tid for Kristiansands befolkning. Nye planter og frukter fra Amerika, Afrika og Asia, nye ideer og tekniske nyvinninger fra kontinentet og moderne stiler fra England og Frankrike ga byen impulser og innovasjoner som endret samfunnet og det fysiske miljøet hurtigere enn noen gang tidligere i historien.

Østre og Vestre Strandgate var gjennom hele 1700-tallet de to parade-gatene i Kristiansand. Her bodde byens kjøpmenn, embetsmenn og de høyere offiserer i store, rommelige boliger. Gatene lå ut mot byens havner. Impulsene fra verden kom først til de kristiansanderne som bodde der.

Østre Strandgate 1 ble etter den store bybrannen i 1734 satt opp i lafteverk på høy grunnmur. Paleet var i én etasje og hele 32 meter langt. Råd-mann Henrik Arnold Thaulow, bestefar til Henrik Wergeland, eide og bodde i huset frem til 1799, og der mottok han i 1788 kronprins Frederik på byens vegne. I 1804 kjøpte firmaet Matthiessen og Schmidt boligen. Christian Matthiessen og Josias Schmidt var to av mange flensborgere som kom til Kristiansand på begynnelsen av 1800-tallet for å drive handelsvirksomhet. Firmaet gikk godt i de gode tidene under Napoleons-

krigene, og i 1811 ble huset forhøyet med én etasje. Den nye etasjen ble satt opp i «Mur og Bindingsværk».⁸⁶ Bygningen ble da et stort toetasjes hus. Dette høye og lange huset ruvet i den søndre delen av byen. Fasaden hadde liggende panel, en vid, langstrakt ark, og skyvevindue var plassert symmetrisk etter husets midtakse. På taket ble det lagt blåsvarte, glaserte takstein. Denne bygningen er et typisk eksempel på det man kaller sørlandsk klassisisme. Men til tross for det lokale navnet er impulsene mange.

Det kan virke underlig at bygningens andre etasje ble satt opp i utmurt bindingsverk. Det var en konstruksjonsform med svak lokal tradisjon, men desto vanligere på kontinentet og i England. Bygningshåndverkene som satte opp huset, kan ha vært danske eller engelske, men like gjerne svenske. Man vet at svenske håndverkere satte opp andre bindingsverkshus i Kristiansand på slutten av 1700-tallet. Et engelsk innslag er utvilsomt de høye skyvevindue og bygningens hvite farge. Sprossene er så smale og smekre at de trolig er lagd i England og ført hjem på kristiansandske skuter. Det horisontale panelet vitner også om engelsk påvirkning, en erstatning for den eldre vertikale tradisjonen. Derimot er de blåsvarte taksteinene kjøpt i Holland. Østre Strandgate 1 var med andre ord sterkt influert av engelsk bygningskultur, men har også innslag fra andre land.

Bolighusene i Kristiansand fikk tidlig elementer av nyklassisismens karakteristiske trekk og formet en lokal norsk arkitektur. Innovasjonene og den direkte påvirkningen utenfra er tydelig. Man spør seg naturlig: Hvorfor det?

Et særtrekk ved bebyggelsen i Norge er at nesten alle byene ligger ved kysten. Ikke i noe annet land har kjøpstedenes plassering vært så knyttet til sjøen som hos oss. Dette har til en viss grad topografiske årsaker, men den viktigste grunnen er kommunikasjon. Til langt inn i forrige århundre var sjøen den sentrale samferdselsåren, og så sant det var mulig gikk transporten på skip og båter. Sjøen bandt, landet skilte. Skipet kunne ta betydelig mer last og seile hurtigere enn noe annet transportmiddel.

86. Branntakstprotokoll for Kristiansand 1811. Statsarkivet i Kristiansand.

Sørlandsbyene og Kristiansand lå strategisk plassert midt i Skagerrak. Skagerrak–Kattegat var den viktigste samferdselsåren mellom Nordsjøen og Østersjøen. Samtidig lå Agder nær kontinentet. For kystbyene på Sørlandet betydde dette for eksempel at det var raskere å komme til Jylland enn til de sentrale delene av Østlandet og Vestlandet, og det tok ikke lengre tid å seile til Amsterdam og London enn til Bergen og Christiania. Ja, hvis vinden var gunstig, seilte man hurtigere til de to metropoler. Dette førte til at byene ble mer orientert mot Europa enn mot andre deler av Norge, og mange av impulsene utenfra kom tidligere til Sørlandet enn til mange andre steder i landet.

Sjøfolk, verftsarbeidere og redere med familier utgjorde en stor del av byens befolkning. De var alle avhengige av sjøen og handelen.

Handelsfolkene og kjøpmennene var ofte i utlandet og kunne både hollandsk og engelsk «da det er med disse Fremmede de meest handle», som det står i en samtidig beretning.⁸⁷ Redernes skuter seilte på både nære og fjerne farvann. De seilte til Danmark, Middelhavet og til De vestindiske øyer, og de store seilskipene brakte nye varer fra Amerika, Afrika og Asia. Kystbefolkningen fikk te, kaffe, sjokolade, sitroner, tomater, poteter og andre eksotiske produkter. De fikk kolonialvarer fra koloniene. Med dem fulgte nye skikker og innovasjoner i matstellet. Ikke bare smakene var nye og spennende, men servicene var også nye og i andre materialer enn tidligere. Et teservise og en tekanne var forskjellig fra både kaffeserviset og sjokoladeserviset. Tre nye smaker og tre forskjellige måter å drikke på.

Kjøpmann Jens Sanne i Østre Strandgate 19 skriver i en annonse på slutten av 1700-tallet, i *Christianssands Adresse Contoirs Efterretninger*, at han hadde til salgs «God Hollandsk Genever, gammel Rum, Brændeviin, extra gode røde og hvide franske Viine, fine Liquers, Acqvavitter og Kornbrændeviin, Figen, Krakmandler, Konfekt-Rosiner og Catrineblommer, syltet Ingefær og pouterantser, Cappers og Olivers, m.m.». Det var nesten ikke en vare man ikke kunne få kjøpt i byens forretninger. Magasinene i byens kramboder var velfylte av kolonialvarer.

Tobakk var også en av de nye handelsvarene, og Kristiansand ble et senter for tobakkspinning. Sigarer, snus og skråtobakk ble nye salgsvare.

87. Holm 1793–1796, s. 122.

Produksjonsvirksomheten og foredlingen foregikk i *tobakksvinkelen*, et hollandsk ord som tydelig forteller hvor produktet og de tekniske hjelpemidlene kom fra. Med tobakken kom en helt ny kultur til landet, og skapte nye vaner, nye ord og nye produkter. Blant dem var kritt Piper, merskumpiper, tyrolerpiper, amagerpiper, ulike typer sigarer, sigarrør, tobakksbokser, snusdåser, snushorn, snusmøller, snusrasp, spyttbakker, tobakksbord og mye mer.

Tobakksspining var et fag som lå mellom håndverk og industri. Fra andre halvpart av 1700-tallet ble også vindmøllen tatt i bruk på Sørlandet. Tar vi fremdeles Kristiansand som eksempel, var det på denne tiden tre slike møller i byen. Den ene var en vindsagmølle som ble bygd i 1768 av hollenderen Leander van Rywen. Møllen drev tre saggrinder med 36 blader og hadde privilegium på å skjære 2 000 bord i året. De to andre vindmøllene malte korn til mel. Den ene sto omtrent midt på torvet i Kristiansand, var åttekantet og fire etasjer høy. Den inneholdt fire kverner og en hestemølle i nederste etasje. Møllen bar navnet «Haabet». «Uagtet den er virkelig prægtig kan jeg dog ikke lide den midt inde i Byen vis à vis af Kirken. Man har paa Torvet saaledes de vigtigste Bygninger til Sjælens og legemets Føde», skriver Nicolai Wegeland.⁸⁸ Vindmøllene ble utviklet i de områdene av Europa hvor det var dårlige muligheter for vannkraft. Særlig hollandske møllebyggere nådde langt i å effektivisere og stabilisere disse møllene, og det var hollenderne som introduserte den nye energiformen hos oss.

På slutten av 1700-tallet hadde flere mindre grupper av utlendinger slått seg ned i Kristiansand. Mange av disse gruppene skulle få stor fremgang i byen. Blant andre var det, som vi allerede har sett, mange flensborgere fra Slesvig og sveitsere fra kantonen Glarus. I Kvadraturen bodde også en gruppe irlendere. Den besto av familiene Smythe, Tipping, Arctander og Major.

På begynnelsen av 1800-tallet var det bare ett produksjonssted i Kristiansand som ble kalt «Fabrik». Det var Majors garveri. Irlenderen Robert Major var en driftig og dyktig forretningsmann og spilte en fremtredende rolle i byens næringsliv. Han startet med å selge eikebark *en gros*, og

88. Wergeland 1963, s. 374.

derfra var ikke spranget langt til garverivirksomhet. Fabrikken besto av en stor bygning hvor det var en mølle som drev en 20 tommers kvern, og den finskar barken. En engelsk garver, Coward, kom til Kristiansand som faglig ekspert. Irske huder ble importert for å få de beste råvarer. Resultatet var produksjon og eksport av 2000 huder i året, og dette var sålelær av fineste kvalitet.

Robert Major har «bygget det skjønneste Huus jeg har seet i Norge», skriver Christen Pram i sine erindringer.⁸⁹ Major bygde seg også et stort lyststed på Øvre Kongsgård like utenfor byen og kalte det Sophienlyst etter sin kone. Dette lyststedet var et av byens aller største, men det brant dessverre i 1953. Det besto av mange bygningskropper og var formmessig bygd etter andre prinsipper enn byens øvrige lysthus. Fasaden hadde nemlig en halvbueformet plan, men var symmetrisk oppbygd med inngangspartiet i sentrum. Buen passer dårlig med norsk trearkitektur, hvor rette hjørner og geometriske bygningsdeler er de mest karakteristiske trekkene.

Sophienlyst hadde sine forbilder i Irland og England, der nettopp denne typen landsteder ble bygd på slutten av 1600- og begynnelsen av 1700-tallet. Disse landstedene ble satt opp i mur og hadde gjerne søylerekker langs buens vegger. Søylene var det vanskelig å etterlikne, men fasadens sving var utvilsomt en direkte import fra Majors hjemsted. Dette blir bare enda tydeligere når vi ser på en av portalene.

Sophienlysts hovedportal besto av fire kannelerte pilaster med baser og kapitel som bar en arkitrav. En enkel dørfløy var plassert i det midtre feltet. To smale og høye sidevinduer flankerte døren. Sidevinduene var delt i tre, og i hvert vindu dannet svakt buete sprosser et rutemønster. Arkivolten hadde en svak ellipseform og besto av tre konsentriske buer. Den ytterste så ut til å ha vært dekorert med eggstavmønster, mens den midterste hadde rifler på tvers av sirkelen. Øverst på arkivolten var det plassert et vifteformet sluttsteinsmotiv. Overlysvinduet hadde radiale sprosser som ble bundet sammen av buete bånd. Denne portaltypen var karakteristisk for irske og engelske portaler i *georgian style*. I en innberetning om Kristiansand skrev Christen Pram i 1805 at Robert Major hadde hentet en mestersnek-

89. Pram 1805, s. 1685.

ker fra Cork i Irland for å gjøre ferdig sitt nydelige hus. Det er derfor ikke usannsynlig at det var denne snekkeren fra Cork som hadde laget portalen. Denne portaltypen ble senere svært vanlig i Kristiansand.

I Vestre Strandgate bodde i andre del av 1700-tallet byens mest velhavende mann. Det var Daniel Isaachsen. Som hollandsk konsul tok han ofte imot nederlendere i sitt store palé. Like ofte tok han dem med til landstedet på Kjos for å vise hva han hadde fått til der. Isaachsen var rasjonalist og opptatt av de nye opplysningstankene som kom fra Europa. I bokhyllen hadde han alle bindene av Diderot og Voltaires *Encyklopedi*. Bøkene står fremdeles på Kjos.

Som opplysningsmann mente Isaachsen at fremskrittets ideer måtte vises i praksis. I jordbruket på Agder måtte for eksempel de nye ideene gjøres kjent for bøndene gjennom konkrete tiltak.

Med utgangspunkt i disse tankene brukte han nye dyrkningsmetoder og nye redskaper for å skape et mønsterbruk på lyststedet Kjos. Ikke bare ideene, men også den praktiske kunnskapen fikk han utenfra. Han hentet tolv flinke bønder, en gartner og to *fruentimmer* fra Aberdeen og Peterhead i Skottland. De skulle hjelpe hans 16 norske bønder med nydyrking, grøftegraving, oppsetting av steingjerder og ikke minst «Jordens Dyrkning og Forbedring». Fra utlandet skaffet Isaachsen seg forskjellige typer ploger, harver, stålpader, kornsigder, arbeidsvogner, harper og «Maskiner til at rense og kaste Kornet, efter Træskningen». Daniel Isaachsen anskaffet også kyr, stuter og sauer fra både England, Skottland og Danmark. Videre skaffet han seg svin fra Irland «som ey allene var over ordentlig store men tillige meget profitable til Avl». I tillegg ble en del jordstykker sådd med urter av hodekål, rødkål, gulerøtter, «Petersille», sellerirøtter, løk, neper og «Potatos». ⁹⁰

Opplysningstidens tanker kom altså til Kristiansand på 1700-tallet, og det samme gjorde den amerikanske og franske revolusjons ideer. Da de revolusjonære franske styrkene inntok Nederland og opprettet den Bataviske republikk i 1795, feiret den hollandske konsulen Isaachsen denne begivenheten på Kjos sammen med danske, svenske og hollandske marineoffiserer så vel som den franske konsulen. Kongene av Danmark-Norges

90. Rudjord 1968, s. 219–220.

og Sveriges, samt republikkene Hollands og Frankrikes skåler ble drukket, og for «hver Gang salutertes med Kanoner og Trompeter, og om Aftenen blev et smukt Fyrverkeri afbrændt».⁹¹

Daniel Isaachsens sønn, Isaach, var i handelslære i Dunkerque da den franske revolusjonen brøt ut i 1789. Han ble fascinert og grepet av revolusjonens tanker om folkesuverenitet, maktfordeling og menneskerettigheter. Prinsippet om at alle mennesker fødes og forblir like i alle rettigheter, tiltalte den unge Isaach. Han reiste fra Dunkerque til Paris og skal ha blitt medlem av Jacobinerklubben før han reiste tilbake til Norge. I Kristiansand la han ikke skjul på sitt liberalistiske sinnelag. I 1821 ble han til tross for det valgt til stortingsmann, og på Stortinget la han frem flere radikale forslag. Blant annet foreslo han at det skulle være mulig å inngå borgerlig ekteskap, og han lanserte tanken om et lærerskoleseminar. Flere av hans forslag ble forkastet mot én stemme. Men de nye tankene kom gradvis inn.

En av dem som kanskje lot seg inspirere av Isaach Isaachsens ideer, var den litt yngre Jonas Anton Hielm. Han var jevn gammel med Henrik Wergelands mor, Alette Dorthea, og bodde i kvartalet bortenfor Wergelands i Østre Strandgate 11.⁹² Jonas og Alette har sikkert lekt sammen som barn. Da Henrik Wergeland på et senere tidspunkt skrev diktet «Hurra for Jonas Anton Hielm», hadde han førstehånds kjennskap til Hielm gjennom moren. Jonas Anton var – med sine liberale og nasjonale tanker og som opposisjonspolitiker – ett av den franske revolusjons mange barn.

Mor til Jonas Anton Hielm het Hulleborg Abel. Som overklassekvinner flest kledde hun seg etter moteretningen i Paris. Før revolusjonen var kjolene vide og ble båret rundt et stativ, en *krinoline*. De var utstyrt med sløyfer og gjerne perlebesatt. Karakteristisk for hårfrisuren i 1770-årene var høyden på håret. Det var dandert opp i dramatiske fasonger, gjerne besatt med blomster, perler eller bånd. Etter revolusjonen ble frisyrene lavere og kjolene enklere, og Hulleborg Abel fulgte Paris' eksempel, som alle venninnene.

Frankrike var på alle måter foregangslandet på slutten av 1700-tallet, og kjøpmann Niels Moe skriver i et brev at «alle vore unge smaapiger lærer nu

91. *Christiansands Adresse-Contoirs Efterretninger 1795 nr. 35.*

92. Østre Strandgate 11 hadde den gang matrikelnummer 413, og lå i vestre bydel 1. kvarter.

fransk». Hans kones tante, irske Mabella Tipping Arctander, skrev i 1757 om Kristiansand: «Everything is Frenchified. French modes punctually observed in the highest taste». ⁹³ Skoene derimot forsyner «Damerne seg eene fra Engelland», og den summen som går med til «Dameskoe er uden Tivl allerede en ikke ubetydelig Skjærv i Handels Balancen», skriver Pram. ⁹⁴

Til tross for den enorme omformingen og endringen i arbeidsfunksjoner og teknikk fra det tradisjonelle håndverk til mekanisk industri, og selv om stilene og motene stadig skiftet, kan kystbyenes utvikling og kulturpåvirkning kanskje best forklares gjennom innbyggernes oppfatning av seg selv og medborgerne.

I 1670 ble fem mann i Kristiansand dømt for et drap de skulle ha begått østpå. Det fellende beviset for deres ugjerning ble gitt av en ung jente som i rettsreferatene virker overspent og ualminnelig fantasifull i vitneutsagnet. Mennene ble likevel pint og offentlig halshugd av byens skarpretter, Niels Engebretsen. De uheldige ble lagt på steiler og hjul, beinene ble knust på henrettelsesplassen som i dag bærer det treffende navnet Bellevue. Men hvor var protesten mot den behandlingen disse ofrene ble utsatt for? Den kom selvfølgelig ikke, fordi innbyggerne var enige med rettsvesenet: De dømte sto i ledtog med djevelen. Senere har synet på offentlig henrettelse, tortur og pinsler endret seg. Dødsstraffen ble erstattet med måneder og år i fangehull og tukthus, senere med fengsler og psykiatriske klinikker.

Lege Herman Wedel Major i Kristiansand, sønn til den førnevnte Robert Major, var en av dem som reformerte sinnssykeforholdene i Norge, og han var den direkte årsaken til at Norge i 1848 fikk en ny sinnssykelov. Major hadde i utdannelsen fått kjennskap til den franske legen Pinels behandling av sinnssyke og forbrytere gjennom aktivisering og tvangsfri terapi. Med bakgrunn i hans tanker og de nye humane ideer vokste det gradvis frem et nytt syn på mennesket og på sykdom også hos sørlendingene. Lidelsen var ikke lenger djevelens verk eller Guds straffedom, men et medmenneskelig forhold.

Opplysningstidens tanker om liberalisme og individualisme og den amerikanske og franske revolusjons ideer om autoritetenes fall, frihet, likhet og brorskap, var sentrale kulturpåvirkninger som endret sørlendingenes mentalitet.

93. *Munksgaard* 1993, s. 97.

94. Pram 1805, s. 1736.

Også synet på omgivelsene endret seg på grunn av 1700-tallets franske filosofi. Rousseaus skrifter som forherliget naturen og det naturlige, ble i samtiden lest og diskutert. Hans rop om å vende tilbake til naturen og den landlige idyllen, bort fra byen og sivilisasjonen, falt bokstavelig talt i god jord hos borgerne på Sørlandet. I Kristiansand bygde Robert Major lyststedet Sophienlyst, Daniel Isaachsen Kjos, og Bernt Holm bygde Gimle i landlige omgivelser. Rundt Gimle anla Holm et parkanlegg i Rousseaus ånd, med «naturlige» hauger og bakker og med stier som buktet seg fremover etter terrenget. I kunstsamlingen på Gimle henger fremdeles et kolorert 1700-tallsstikk med motiv fra den kjente romanen *Paul et Virginie* skrevet av Rousseaus venn Bernadin de Saint-Pierre. Dette indikerer tydelig at de franske idene og tankene bak Gimle-anlegget hadde slått rot i byens borgerskap og var en forutsetning for stilen og formen. Kulturpåvirkning og arkitekturpåvirkning gikk over i hverandre.

Kilder

Branntakstprotokollen for Kristiansand A9 1811 s.147. Statsarkivet i Kristiansand (SAK).

Prams reise i Norge i Aaret 1805. Manuskript. Ms 14a III. Riksarkivet (RA). Original i Rigsarkivet i København.

Litteratur

Christiansands Adresse-Contours Efterretninger 1795.

Holm, P. *Forsøk til en beskrivelse over lister og mandals amter i Norge*. Topographisk Journal for Norge 2. 1793–1796.

Munksgaard, J.H. (1993). *Kristiansand omkring 1800*. Kristiansand.

Rudjord, K. *Oddernes bygdebok*. Kristiansand.

Steen, S. (1941). *Kristiansands historie 1641–1814*. Oslo.

Wergeland, N. (1963). *Christiansands beskrivelse*. Kristiansand.